

עתונות לוחמת: השתקפות מלחמת העצמאות בעתוני הילדים

מאיר חזן

(חדל להתפרסם בסוף יולי 1948, עורך: יעקב חורגין) ושי לילד (החל לצאת לאור באפריל 1948 כמוסף בידיעות אחרונות, עורך: שלמה סקולסקי). מבחינה אידאולוגית, פוליטית ותרבותית ייצגו עתונים אלה חלק ניכר מקשת ההשקפות שרווחה בציונות הישראלית באותה עת. לצורך תיאור וחינוך תופעות שונות, נזקקתי לשני מקורות נוספים: דבר הפועלת והד הגן, שבהם ניכרה התלבטותם של מטפלים ומחנכים בסוגיות הכרוכות בחינוך הילדים בימי הסער והפרץ שזימנה מלחמת העצמאות.

הזיקה שבין עתוני הילדים לבין עתוני המבוגרים היתה גלויה לעין. היא בלטה בשמם, במו"ל שפירסם אותם, בגישה האידאולוגית ששאפו להנחיל ובמגמות הפוליטיות שחתרו לקדם. עתונות זו לא נועדה לטפח ולרומם גיבורי תרבות עכשוויים או להביא לעומדים מאחוריה רווח כספי (אף אם הגדילה, אולי בשיעור מזערי ובעקיפין את מספר רוכשי העתון היומי אחת לשבוע). ביסודו של דבר, מטרתה העיקרית היתה ליטול חלק בגיבוש ילדי הדור כגורם מעורב בחיי החברה והאומה המתהווה, במאבקה, במדוויה ובהישגיה. עורכי עתוני הילדים והכותבים בהם ראו את עצמם כממלאי תפקיד לאומי, כמבטאים הגלויים והסמויים של הסמכות המוסרית וכממלאי שליחות בטיפוח דור חדש של קוראי עברית, הנאמנים למולדת ולחזון הציוני. עתונות הילדים אמרה להציג בפני קוראיה הצעירים את אירועי המציאות לאחר שאלה עברו תהליך עיבוד והתאמה להבנתם וליכולת תפישתם. כוונתה היתה להדגיש את האור, החיוב והאופטימיות הקיימים במציאות, מבלי להתעלם מהצללים והשלילה הכרוכים בה. ובנוסף, להסב להם חוויה רגשית, הנאה ושעשוע באמצעות הבאת מידע חדשותי ומדעי פופולרי, סיפורים, שירים, משחקים וציורים המוגשים באופן אסתטי ומושך. בתמצית, היעדים היו - לעצב, לחנך, ללמד ולבדר.¹

מי היו הקוראים? בהתבסס על גילאי הכותבים למדורי הילדים, ניתן להסיק שקהל קוראי עתונות הילדים נמצא בגילאים שבין שבע לארבע עשרה שנים. בגילאים הללו חיו או בישראל כחמישים אלף ילדים, שהיוו את שוק הלקוחות הפוטנציאלי מבחינת המוציאים לאור. מובן שגם ילדים בגילאים נמוכים, ובמיוחד בני נוער מבוגרים יותר, עיינו מדי פעם בתכניות זו או אחרת בעתונות זו. בהתאם לכך, הותאם תוכנם של העתונים לשכבות הגיל המגוונות באמצעות הניקוד, גודל האות, צורת הניסוח, טיבו, האיור הנלווה וזהות הכותבים. זמינותם

"את ארצנו במה אפיס? ואני קטנה מלהתגיס, רק בת עשר, אין אוניס בין לוחמים היות ויין בונים". כך נחתם שיר שחיברה ילדה בת עשר, מימה שמה, עם פרוץ מלחמת העצמאות. מילותיו אצרו בחובן תחושה כי המלחמה המתרגשת היא גם מלחמתם של הילדים. כעבור שבוע הגיב עורך דבר לילדים על השיר וטען שילדי ארץ ישראל מגויסים למאמץ לבניית ועיצוב התרבות של המדינה החדשה! דבריו התברו עד מהרה. המלחמה המתפשטת והמתארכת הפכה את הילדים לשותפים פעילים במלחמה. כפשוטו.

כיצד מתמודדת אוכלוסייה אזרחית עם מלחמה ממושכת הנכפית עליה? באילו אופנים היא מעבדת את היקלעותה למצב רווי מתח, שברירי וחסר יציבות ביסודו, מצב שתובע אימוץ כוחות נפש ורוח? אלה מקצת התהיות העומדות ברקע מאמר זה. כדרכו של מחקר היסטורי, הוא מסיט את המבט לאחור, לנקודת זמן בעלת ערך, שלה שמור תפקיד נכבד בעיצוב מסגרות היסוד, דפוסי התנהגות ואופני תגובה כלפי מערכה שבה חזית ועורף ארוגים זה בזה - מלחמת העצמאות.

לצורך ההתבוננות בחברה האזרחית במלחמת העצמאות נבחרה הפעם עתונות הילדים של אותה תקופה. בחירה זו מבוססת על העובדה שילדים היוו חלק בעל משקל בקבוצה הנדונה, ההתנהלות סביבם היתה ציר מרכזי באורחותיה ומבחינה מחקרית הם גורם מוגדר ונגיש במכלול מרכיביה של החברה האזרחית. בהקשר זה, עתונות הילדים משמשת כלי זמין ומשמעותי שבעזרתה ניתן להצביע על תחושותיהם, מחשבותיהם ומעשיהם של הילדים, לנתחם ולהסתייע במידע המצוי בעתונותיהם כמנוף להבהרת נדבך עיקרי בדרך בה התקיימה החברה האזרחית בארץ ישראל בימי מלחמת העצמאות. במישור אחר, עתונות הילדים טומנת בחובה שדה רחב למחקר, שטרם מוצה למרות שפורסמו על אודותיה כמה וכמה מחקרים בעלי עניין.²

החזית - "בכל לב עברי"

הדברים שיוצגו כאן נסמכים על עיון בעתוני ילדים שהתפרסמו באורח סדיר אחת לשבוע, בתקופה המשתרעת בין אוקטובר 1947 למרס 1949. העתונים שאליהם אתייחס הם: דבר לילדים (עורך: זאב אהרון), הצופה לילדים (עורכים: אברהם ברטנורא ומשה טביומי), משמר לילדים (עורכים: מרדכי אמיתי, רפאל אליעז, בנימין טנא), הבוקר לילדים

תחילה נקצה מקום להצגת דפוסי הכתיבה ותכניה האופייניים למבוגרים ולילדים במסגרת עתון הילדים בימי מלחמת העצמאות. בהמשך נשים דגש לתיאור וניתוח נושאים שונים שהופיעו בעתונות בתקופה הנדונה. תשומת הלב המיוחדת הניתנת כאן לחומרים שחברו בידי הילדים חורגת ממשקלה הכמותי היחסי בעתון. הסיבה לכך היא שלהערכתי כתיבתם שיקפה לא אחת הלכי רוח, לבטים ותחושות החפות מצנזורה עצמית ומשיקולים דידקטיים-חינוכיים, בהשוואה לכתיבתם של המבוגרים. זאת, למרות שמה שפורסם בפועל קיבל את אישור עורכי העתון המבוגרים, שלבטח ליטשו, ערכו וריכזו רשימות שזכו להתפרסם. אין לטעות ולראות את עתונות הילדים כמשקפת את מציאות חייהם בפועל של הילדים בימי מלחמת העצמאות. התמונה המוצגת בה של עולם ותרבות הילדים באותם הזמנים, מוגשת לאחר שעברה תהליך סינון ועיבוד מצד המבוגרים. פעמים זוהי תמונת ראי אוהיה בעיני המבוגרים, שהם נטו או בחרו מטעמיהם לייחס לילדים. עמודי השער של עתוני הילדים וכן הסיפורים שהתפרסמו בהם ראויים לדיון נפרד, המתפרש אולי על תחומי זמן שונים והנשען על כלי מחקר שאובים גם מתחומי ידע אחרים, כגון ספרות ואמנות, ואינם מלובנים במאמר הנוכחי.

כמה מוטיבים מרכזיים נזכרים שוב ושוב בכתיבת הילדים והמבוגרים כאחד: תמיד היינו מעטים נגד רבים; בלי קורבנות אין כובשים מולדת; רעיון העצמאות מעודד בימי משבר ולמענו ראוי להילחם עד טיפת הדם האחרונה; כולנו מאוחדים במאמץ המשותף; הילדים מגויסים למערכה; התקווה שבקרב יגיעו ימים טובים יותר ואפשר יהיה להרפות מהנשק ולשוב לחיי השגרה. המוטיבים הללו שיקפו רצון עז מצד השותפים הפסיכיים והאקטיביים בעיצוב דמותה ותכניה של עתונות הילדים להיות חלק בלתי נפרד מהתקופה רבת התהפוכות שבה נוסדה מדינת ישראל.

מבוגרים כותבים

בכתיבת המבוגרים בעתונות הילדים בלטו מסרים אחדים, הנראים לכאורה כמערכת הוראות דידקטית. ההנחה הבסיסית שעמדה ביסודן היא שהחזית והעורף שלובים זה בזה ולכן כל ילד חייב לשאול עצמו כיצד יביא את התועלת הגדולה ביותר לעם. התביעות לילדים, כפי שבאו לידי ביטוי במדורי העתונות השונים, נוסחו בצורה בהירה והחלטית: המשיכו בלימודיכם ובהתעסקויותיכם כרגיל, אל תתרוצצו ברחובות ואל תידחקו למקומות שמתקהלים בהם, הימנעו משוטטות בקרבת החזית ומחיפוש קליעים ותרמילי כדורים, חידלו מהפצת שמעות שווא שכן בדיבורים יתרים אתם עלולים לעזור לאויב, מהרו למקלט בשעת הרעשה אווירית, עימדו על משמרת תוצרת הארץ, הכפילו מאמצים למען הקרן הקיימת, עזרו להורכים להיות שמחים, אמיצים ונאמנים למולדת. המוטו המרכזי בהוראות הללו, שחזר בנוסחים שונים, היה שעל הילדים לזכור כי גם בקרב מתקיימת חלוקת תפקידים ונדרשת משמעת. מי שמפר אותה הינו פושע. ילד שאינו מסייע למאמץ הכללי, לא רק מפריע אלא גם מסייע מבלי דעת לאויב. עד כדי כך. כשיגיע הניצחון המיוחל, יידעו הילדים, הסובלים היום כמו המבוגרים, כי התנהגותם החישה את גמר המלחמה. לכן, עליהם לסור כעת למשמעת המלחמה. עורכי העתונים הבהירו לקוראיהם הצעירים במאמרי

המועטה של אמצעי בידור ומשחק אחרים בתקופת המלחמה עקב מגבלות התנועה, האווירה המתוחה והיעדרות מבוגרים מהבית, הגבירה את הקריאה בעתונות הילדים. זאת בצד הרצון הטבעי לדעת ולעקוב אחר המתרחש בתקופה כה דרמטית, שהשפיעה ישירות על חיי היום יום של הילדים: בית הספר פעל באורח בלתי סדיר, חלק מבני המשפחה היו מגויסים, הורגש מחסור במצרכים, הילדים נדרשו לנקוט באמצעי זהירות בתכנון סדרי יומם ולוותר על הרגלי משחק ובילוי בשעות הפנאי, והלך רוח מעיק של דריכות וחרדה היה נחלת הכל.

הטענה העיקרית שמועלית במאמר זה היא, שעתונות הילדים נתפשה על ידי הכותבים בה - מבוגרים וצעירים כאחד - ועל ידי קהל היעד שלה, כשותפה פעילה במלחמה וכחלק ממכלול המרכיבים שיבטיחו את הניצחון על הערבים ואת קיומה של המדינה. חקר עתונות הילדים מסייע לשחזר את הוויית התקופה מבחינת שגרת החיים בעת הקרבות כמו גם לשרטט את קלסטר של האוכלוסייה האזרחית, שהתנהגותה וכושר עמידתה השפיעו במישורין ובעקיפין על המערכה. במידת מה, עיון זה אף תורם לזיהוי זרמי מעמקים שרווחו בחברה הישראלית בימי הקרבות. הנחת המוצא במאמר היא שמאופיה וממהותה של מלחמת העצמאות נגורה העובדה שהחזית באותה עת השתרעה לא רק באזורי הגבול, בצירי הכבישים ובשדות הקרב. החזית נמצאה גם ברחוב, בבית, בקרב האוכלוסייה הבלתי לוחמת וכפי שנהגו אז לומר - "בכל לב עברי". תחושת אחדות הגורל והמאמץ העילאי לשרוד, לנצח ולהתגבר על תלאות המלחמה למען הגשמת חזון התקומה הריבונית בארץ ישראל, הניע את הרצון לחלוק זה עם זה את חוויית אימוץ הכוחות ולראותה ככלי בהסתחת הניצחון. עתונות הילדים היוותה מבחינה זו מכשיר מרכזי להצגת האופנים בהם ילדים משתתפים במלוא ליבם בלחימה אף אם רובם המכריע נותר הרחק משדה הקרב.

"כולנו מאוחדים במאמץ המשותף"

הדאגה לבריאותם הנפשית והרוחנית של הילדים ובני הנוער, שלדיעתם הגיעו לא רק הדי המלחמה אלא גם זוועותיה ושחלקם אף שמעו בפועל ממש יריות והתפוצצויות, הטרידה את הבוגרים שעסקו בגידולם ובחינוכם. המודעות לעובדה שצעירים אלה הם דור ראשון של בני המולדת העצמאית ושאינם יקבעו במידה רבה את "גורלנו והתנהגותנו כעם עצמאי - לא לדור אחד בלבד, כי אם לדורות",⁵ הדריכה מחנכים והורים. בהקשר המחקרי שבו אנו עוסקים, מקנה ידיעה זו משנה תוקף לבהינת מה שנכתב בעתונות הילדים. מאחר שניתן באמצעותה לדלות כמה מקווי המתאר אשר עיצבו את דור הילדים הראשון של מדינת ישראל, שצלמו ודמותו השפיעו על גיבושה בצד גורמים אחרים.

מרבית הכתיבה בעתוני הילדים נעשתה על ידי מבוגרים. עם זאת, בכל עתון הוקצה שטח מיוחד לכתיבה של הילדים. מכאן יגזרו ארבע הסוגיות שעליהן אעמוד: איזה מידע ומסרים ביקשו המבוגרים להקנות לילדים באמצעות עתוני הילדים? כיצד השתקפה המלחמה בעיני הילדים, בהסתמך על מה שהם עצמם כתבו? מה ניתן ללמוד מהחומר שהתפרסם בעתונות הילדים לגבי האופן שבו חיה ותפקדה החברה האזרחית במלחמת העצמאות? מה תורם דיוננו לחקר מלחמת העצמאות?

ירושלים - סמלינגראד שלנו

מאת עמוס אילון

הגדול - טהורה במימיו את צמאן האנשים. אך בירושלים גם מים אין - גם מוון וחשמל חסרים לתושביה. וכאשר יורד הלילה, עטופים רחובות העיר בחשכה - רק חלונות מעטים מאיר רים באורם הקלוש של נרות, חלונותיהם של המאשרים, שהצליחו להשיג נר אחד או שניים על יד חנויות המבולת עומדות האמנות בחורים ארוכים, כדי לקבל את מנת המוון הזעומה, שעוד אפשר לקבל. וכאשר בא אל השכונה האוטומיביל

ירושלים נצורה מזה חודשים - יוצא בה ואין בא. על ירושלים זו אני רוצה לספר לכם על עיר לוחמת זו, שארזים החילים ואף ילדים נלחמים בה. והודפים מדי יום ביומו את התקפותיהם הבלתי-יפוסקות של הערבים. סטלינגרד היתה סמל גדול לעם הרוסי, סמל של עמידת גבורה מול אויב עצום בכוחו. ירושלים היתה לסטלינגרד שניה. לסטלינגרד שלנו. הנהר בין רחובות סטלינגרד זרמה הולגה - הנהר

ירושלים = סטלינגרד במשמר לילדים, 17.6.1984

בעתון זה וכן בהצופה לילדים רתמו את פרשות השבוע ופסוקים מתאימים מהתנ"ך לצרכים חינוכיים-פוליטיים. למשל, החלטת אברהם לגרש את הגר ובנה שלא יהיה להם חלק בברכה ובנחלת הארץ, פורשה בלי כחל ושרק כמעשה אבות סימן לבנים לעתיד לבוא. לקוראים הובהר שכל בחור צעיר המצטרף לשורות הלוחמים מתפלל: "ברוך ה' צורי המלמד ידי לקרב, אצבעותי למלחמה".¹¹ בהצופה לילדים מיאנו להשלים עם המפה המצטיירת בתום הקרבות והכריזו כי כמהצית ארץ ישראל המערבית עדיין נמצאת בידי זרים, בכלל זה ירושלים העתיקה וחברון. "כשם שהכינו את האויב בנגב ובגליל כך כל הארץ לנו תהיה. לא יהיה מרגוע לנפשנו עד שכל עיר הקודש תשוב לבעליה האמיתיים. דט רב יישפך אם ינסו למסור את עיר הקודש לידי זרים".¹² הטבעתה של אניית הנשק של האצ"ל, "אלטלנה", הניעה את עורכי דבר לילדים לפרסם מאמר ארוך ומנומק, שהבהיר כי המניע לתקרית היה הפגיעה במרות מוסדות המדינה. לעומת זאת בשי לילד התרעם העורך כנגד מי ש"מרים יד על אחיו ושולח כדור אל ליבו".¹³

פרט לפרשת "אלטלנה", נמנעו העיתונים לטפל בעימותים פנימיים ובהרו להבליט את המשותף. חג מלאות שבע שנים לקיומו של הפלמ"ח צוין בהדגשה. למעט מקרה זה, נעדרים איזורים ישירים של יחידות ומפקדים וההתייחסות היא בדרך כלל ללוחמים אנונימיים או לבני המשפחה הקרובה. מביין כל הנופלים בקרבות מלחמת העצמאות, למותם של שלושה בלבד הוקדשו רשימות מיוחדות: עמוס צורף (חבר הפלמ"ח), זוהר דיין (בנו של שמואל דיין ואחיו של משה דיין) והטייס מתי שפרינצק (בנו של יוסף שפרינצק).¹⁴ טקס השבעת החיילים לצה"ל תואר בכל העיתונים בהרחבה כמאורע רב משמעות. אולם תהליך הקמתו של הכוח הצבאי החדש לא היה חף מחבלי הסתגלות לשמו. פעם ועוד פעם הושמטה ממנו המלה "הגנה". ברקע עמדה אולי המחלוקת הפוליטית בסוגיה האם לכלול את שמו של כוח המגן שעמד לרשות היישוב המאורגן בשם הצבא של מדינת ישראל והאם להכריז באופן ערכי כי כוח זה מיועד לשמש למטרות הגנה בלבד. ניכרו הדי הלבטים כאשר לשם הצבא גם בעתונות הקרובה אידאולוגית למפא"י. לשיאו הגיע הדבר במאמר מיוחד שסיקר את תוצאות "קרבות עשרת הימים", שבו כונה הכוח הלוחם "צבא ישראל" - שבע פעמים, ו"צבא הגנה לישראל" - עשר פעמים.¹⁵

ביוזמתם של העורכים, היתה עתונות הילדים של שנת תש"ח עמוסה בתיאורי חוויות מלחמה והמעטה בסיפורים, שירים, מידע ומהתלות שלחימה וגבורה אינם תמציתם. בתום "קרבות עשרת הימים" ביולי 1948, התפרסם בהצופה לילדים סיפור שבו התאונן ילד בפני העורך שקצה נפשו ברשימות המלחמתיות לסוגיה והוא מבקש שידפסו בעתון סיפורים יפים במקום ידיעות על המצב.¹⁶ במבט לאחור נראה שעיתוני הילדים הציפו את קוראיהם ברשימות מלחמתיות מכל ז'אנר כתיבה אפשרי. הם לא הותירו להם אפשרות למצוא בעזרת עיתונם השבועי פינת חמד ומסתור, שתעניק להם הזדמנות לפרוש לרגע מאימת הקרבות ומהחששות התמידיים שליוו אותם בכל אשר יפנו באותם הימים.

המערכת שנדפסו תמיד בפתח השבועון, כי שני דפוסי התנהגות מצופים מהילדים: קור רוח ואיפוק. בה בשעה, הם שאפו להצביע בפני הילדים על דרכים אקטיביות, שבאמצעותן ירגישו ויפעלו כשותפים להצלחת המאמץ המלחמתי.¹⁷

משימה נוספת שנטלו על עצמם הכותבים הבוגרים היתה לחשוף את הילד באורח בלתי אמצעי לעולם המחשבה ולנקודת ההשקפה הפוליטית של עתון האב אשר במסגרתו ובחסתו הופק עתון הילדים. עתונות הילדים שימשה אפיק להגדלת תפוצת האידאולוגיה שבה החזיקו העיתונים למבוגרים. מדרך הטבע חלחלו לעתים מבלי דעת ולעתים בכוננת מכוון השקפותיו של עתון המבוגרים אל עמודיו של עתון הצעירים. כמה דוגמאות אופייניות יובאו להמחשת הדברים. פעולותיהם ועמדותיהם של פוליטיקאים נפקדו בדרך כלל מעתונות הילדים. יוצא מן הכלל בהקשר זה היה משה שרתוק (שרת), שבזכות הישגיו בעצרת האו"ם נזכר שמו לא אחת בדבר לילדים, המקורב לחוגי מפא"י.¹⁸ במשמר לילדים התרפקו על דימויים מהעבר הקומוניסטי הקרוב ועמוס אילון קבע, ש"ירושלים היא סטלינגראד שלנו... סמל לעמידת גבורה מול אויב עצום בכוחו". עורך העתון הרגיע את קוראיו הצעירים כי אמנם אנגליה, צרפת וארצות הברית כבר הסגירו ארץ אחרי ארץ בעבר לציפורני הטורף הנאצי, אך מחנה השלום עומד לצדנו ובראשו ברית המועצות ובעלות בריתה.¹⁹

מהצד השני של הקשת הפוליטית, הצטרף הבוקר לילדים לדברי הגידוף נגד האנגלים, שתוארו כשודדים טמאים ומרצחים שואפי דם במדי ארץ תרבותית, המחקים את גרמניה הנאצית. בהשוואת עמידת היישוב מול האויב הערבי לימי מלחמת העולם השנייה קופל פחד רווח שמא גורלו יהיה כגורל יהדות אירופה. בה בעת, הטיף הבוקר לילדים נגד מלחמת אחים ובזכות איחוד הכוחות הלוחמים,²⁰ כלומר נגד המאבק של ה"הגנה" לבליתם פעילותן העצמאית של המחותרות הפורשות.

ילדים כותבים

ילדים לחיילי היישוב הארץ ישראלי שהתגייסו לצבא הבריטי ובהמשך לבריגדה היהודית.¹ מכתבו של דון-יחיא, שנועד לחייל האלמוני האנונימי באשר הוא, יצק מבלי דעת דגם עקרוני מוסכם. ניבטת ממנו בבירור חלוקת התפקידים שהתקיימה בתודעתם של הילדים בימי מלחמת העצמאות, בין הלוחמים בשדה הקרב לבין האזרחים הצעירים, המתמודדים אף הם כפי יכולתם עם אתגרי המלחמה.

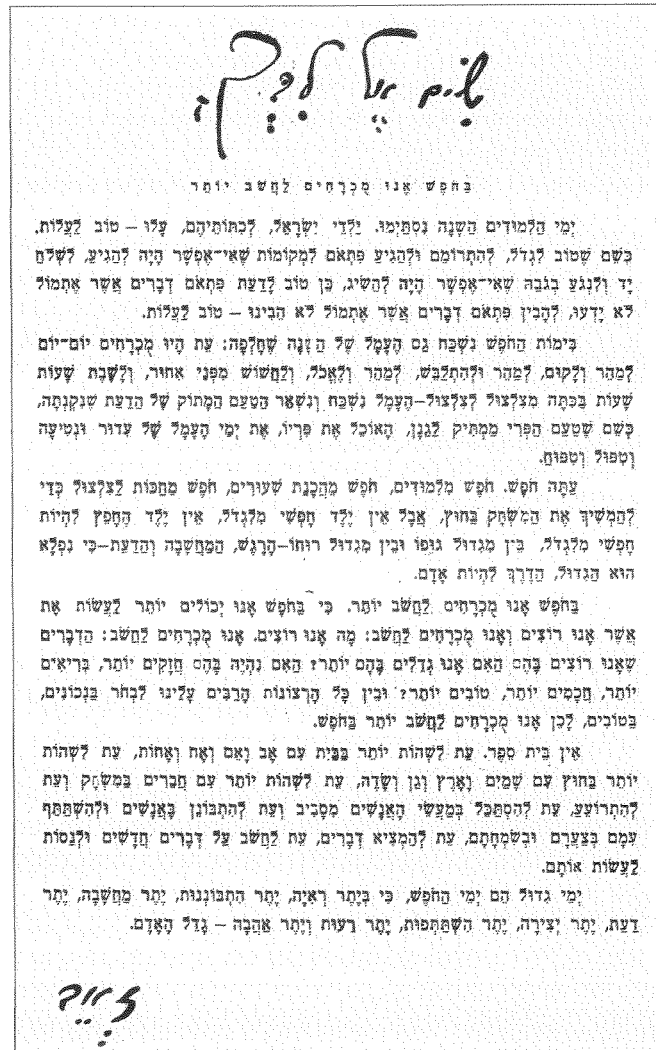
ירושלים במערכה

המערכה על ירושלים בכלל ועל העיר העתיקה בפרט היתה הנושא המסוקר ביותר בעתונות הילדים בתש"ח. הדרמה הגדולה של הקרבות בעיר, שהסתיימה בהצלחה חלקית בלבד, הותירה את חותמה בעתונות הילדים. ירושלים היוותה סמל חי עבור הילדים בכל רחבי הארץ, שקל

הרשימות שחיברו הילדים העידו על הפגמת המסרים ואימוץ אורחות ההתנהגות המצופים מהם. ההטמעה ניכרה הן בשינון ומחזור ההוראות הפורמליות של המבוגרים והן בתיאור אירועים ואנקדוטות מחיי היום יום. סביר שהעורכים דאגו לסנן את רשימות הילדים ולפרסם בעיקר טקסטים שעלו בקנה אחד עם ההשקפות שלהן ביקשו להעניק תהודה. ילדים הצהירו בנוסחים שונים: אנחנו צריכים ללמוד ולא להסתובב ברחובות ולהיות מטרה לכדורי המרצחים, לשלוח לחיילים ספרים ועתונים, לא לעורר בהלה, לתרום כספים לקרן הקיימת ולהתרים אחרים, ללמוד בשקידה על מנת ליצור דור תרבותי שיוכל להגן על עצמו, לעמוד במערכה שלנו ולנהוג בקור רוח כפי שהמבוגרים עומדים במערכה נגד הערבים, לא לתת מהלכים לשמועות, לא להכביד על בני המשפחה, לא להסתובב בחוצות בלילות ולא להפריע לכוחות המגן. הילדים בישרו בהתלהבות על מעשים חיוביים שביצעו במסגרת התגוננות העורף. הם חפרו חפירות ומילאו שקי חול, סייעו להקמת גדרות תיל והסוואה, שיגרו מכתבי חיזוק לילדים המצויים באזורי הקרבות, פיקחו שמחירי מוצרים בחנויות אינם מופקעים וניקו חנויות שניזוקו בהפצצות. הילדים הרבו להביע את אהדתם לכוחות הלוחמים. חלקם עשה זאת באמצעות שירים, כגון ה"שיר לנהג", שביטא הערכה חמה לנהגים שסיכנו את חייהם בנסיעה בשיירות ליישובים הנצורים. החרוז המוצלח ביותר בשיר הנזכר, התיישר בחיבה מהולה בדאגה כנה: "אם תיפול לתעלה - וי, וי / אם כנופיות יארבו לך - וי, וי".² מהוריהם קלטו הילדים בעיקר את עייפותם הרבה. ברם תלאות המלחמה אוזנו במידת מה בזכות ההזדהות הגורפת עם תכליתה (אם כי הודהות זו לא היתה מוחלטת, כפי שניזוכה בהמשך). אחד הגילויים המובהקים שלה מצוי במכתב של ילד בן עשר מכפר הסיידים, שפורסם תחת הכותרת - "מכתב לחייל העברי אי-שם":

שלום רב לך, אחי החייל העברי בכל מקום שאתה נמצא, בהר ובעמק, בעמדות ובחזית, ולכל חבריך הלוחמים אתך יחד נגד האויב הערבי הזומם לכלות את מילדתנו. אתה לוחם בחזית ושופך את דמך למען המולדת, ונלחם עם פראי המדבר שכירי בויון, ותמיד פחד הכדור הרצחני לנגד עיניך. ואנכי יושב פה בכפר במנוחה ובשאננות ללא פחד. אתה, הלוחם העברי לחרות המולדת, קבל גא מעמי את מכתבי אליך. שלומי טוב, פה בכפר אין כל סכנה מגדודי קלגסים בריטים וערבים וחינו בכפר שלווים ושקטים אולם אנחנו איננו שוכחים אותך. אנחנו הילדים עוסקים באיטוף "ספר לחייל", לתת ספרים ללוחמים העברים ולהנעים את שעות הפנאי שלהם. אני מקווה שבגמר מלחמת הדמים הזאת נפגש יחדיו. אילו הייתי גדול כמוך הייתי לוקח את הסטן ביד ומכה באויבי עמנו. הנני מעלה את זכרונך לפני, כשאתה עומד עם ה"כלי" ביד ורועם בו מכה באויב. אחי, הלוחם העברי, חזק ואמץ! אל תערץ ואל תחת: רק חזק ואמץ להכות בצוררי עמנו. אנכי מאחל לך, שתשוב אלינו בשלום במהרה. ממני בעורף. אליעזר דון-יחיא.³

במכתבו של המחבר, לימים פרופסור למדע המדינה באוניברסיטת בר-אילן, דומיננטית ההבחנה בין ה"שם" ל"כאן", בין החזית לעורף. הדבר מעיד על חלחול תבנית כתיבה השאלה המציאות הרוסית של ימי מלחמת העולם השנייה ולא דווקא על אבחון מדויק של התנאים הממשיים במציאות הארץ ישראלית, שבה המרחק הפיסי בין החזית לעורף היה קטן. בתבנית זו כבר נעשה שימוש בעבר, במכתבים שחיברו

הנחיה לילדים כיצד לעבור בשלום את החופש הגדול בעת המלחמה. דבר לילדים, 15.7.1948

היחס לערבים

האויב הערבי היה שם קוד כללי בעתונות הילדים לצד "הרע" במלחמה. ההתייחסות ל"ערבים" לא הבדילה בין מדינות ערב השונות לבין ערביי ארץ ישראל ולבטח לא נזכרה ההגדרה "פלסטינאים" לתיאור העם שנגדו נאבקים. הלוחמים היהודים כונו "אנשי העבודה והשלום" (בגרסת דבר לילדים) או "אנשי תורה ועבודה" (להשקפתו של הצופה לילדים), שעוסקים תמיד במלאכת מגן לעומת הערבים שכל עניינם הוא לשדוד ולרצוח. למרות הדיכוי והזו, המופיעה בצורה עקבית מראשית המלחמה, רווחו בכל זאת רוחות שלום בשלושת החודשים הראשונים למלחמה (דצמבר 1947 - פברואר 1948) בדבר לילדים ובמשמר לילדים, הן בידיעות החדשותיות והן ברשימות ששלחו הילדים. דיווחים על הצלת צעיר יהודי ופגישת מוח'תרים משני הצדדים שכתרו ברית שלום אזורית הופיעו בצד רשימות המערבות תום ותמימות שכתבו ילדים. באחת מהן הבהירה נינה כי צריך ללמד את הערבים שהם "עם לא מהונך". הם יראו אותנו וינהגו כמונו. היא הוסיפה: "איננו צריכים לזרוק אבנים על ערבים אשר באים לשכונתנו". רשימה אחרת הטיפה ש"צריך לנטוע בלב העם הערבי את הצורך בהתפשרות

להזדהות עמו אף מבחינתם של אלה מביניהם שכף רגלם טרם דרכה בה. תרמו לכך גם המצור שקל היה להמחישו לילדים בדמות מחסור חריף במוזון ובמים, וההילה שנקשרה סביב גבורתם של הנערים הצעירים שסייעו ללחימה בעיר העתיקה כרצים, כטועני נשק ובתפקידים אחרים שבוצעו תוך חירוף נפש. עתוני הילדים הרבו לפרסם סיפורים שכללו עירוב דמיון ומציאות, ואשר באמצעותם שאפו העורכים לשרטט בפני הקוראים הצעירים את תנאי החיים בירושלים.²⁰

במקביל, שיגרו ילדי ירושלים דיווחים אינפורמטיביים מהחזית, שתיעדו את הפער בין חזית לעורף מנקודת מבטם. באחד מהם נכתב: "אתה כותב לי שאצלכם בתל-אביב יש הכל - לחם, נפט, שוקולדה. אך פה אצלנו על נפט ושוקולדה רק חולמים. אצלכם שמעתי מטיילים עד הצות ברחוב אלנבי. אך פה החנויות סגורות מבוקר עד ערב ורק לפעמים מייששו פותח את הנותו."²¹

פרשת הלחימה בירושלים מעניינת מבחינה נוספת - כיצד מסבירים לילדים שלא תמיד מנצחים בקרב ולפעמים גם נוחלים כישלונות, נאלצים לסגת, סופגים אבדות כבדות ומוותרים בלית ברירה על הגשמת נדבך מהותי בחזון העצמאות הלאומי. שתי מפלות כאלה, נפילת ה"לה" וכיבוש גוש עציון נזכרות אמנם בעתונות הילדים, אך רק כניעתה של העיר העתיקה חשפה בצורה מובהקת את הילדים למחיר הטריטוריאלי הכאוב של המלחמה. מעשי האומץ של אנשי העיר העתיקה שתוארו בהרחבה בעתוני הילדים הבהירו לקוראיהם כי רק לאחר לחימה עזה ומשכלו כל הקיצים בוצע אקט הכניעה. תיאור זה הציב רף גבוה במיוחד להחלטת נסיגה, עורר תחושת הזדהות עמוקה עם גודל הקורבן שהוקרב ונועד בעקיפין לחסום פתח אפשרי לגילויי ייאוש בקרב הצעירים. בחלק מהעתונים מצאו לנכון להבהיר כי נפילת ירושלים העתיקה אינה בבחינת סוף פסוק: "נפלה ירושלים - והיא קום תקום בדם ואש".²²

האימרה האחרונה הינה גילוי, מתון אמנם, ליוהרה צבאית שבדרך כלל נעדרה מעתוני הילדים. בכתיבה שהצנית לקה לא אחת הצופה לילדים. בעקבות הדיפת ההתקפה על קיבוץ טירת צבי בעמק בית שאן בפברואר 1948, שיעשע עורך העתון את קוראיו בספרו כיצד ילדי המקום פרצו בצחוק כשהמפקד סיפר להם שמצאו בביצות חמישים זוגות נעליים של ערבים, שחלצו אותם וברחו יחפים משדה המערכה, ושבחגורתו של כל פורע היה טמון שקיק מלא סוכריות ושקדים.²³ כעבור שבוע התגאה העתון כי "אגדת הישראלים הגיבורים מתהלכת בין ערביי ארץ ישראל. הם אומרים שאלוהים לוחם למען היהודים המאמינים בו. שלוש פעמים התקיפו הערבים יישובים דתיים (כפר עציון, כפר יעבץ וטירת צבי) ובכל המקרים נחלו תבוסה קשה".²⁴ למותר להעיר כי כאשר נכנע כפר עציון חודש וחצי מאוחר יותר לא חזרו בהצופה לילדים על הקביעה "שאלוהים לוחם למען היהודים המאמינים בו". כתיבה שנמוג בה טון מתלהם היתה גם מנת חלקו של מדור ה"סיפורים מהחזית" של הבוקר לילדים. תוך שימוש בביטוי רווח בקרב בני הארץ באותה תקופה, תוארה מיומנותו של עוזי הצלף, שחיסל ערבי בעמדה ממול ומלמל לעצמו: "שידעו כבר פעם מה זאת עבודה עברית...".²⁵

ראשונים תמיד אצטנני, אנו, אנו הפלמ"ח.

י"ה
33

הפלמ"ח היה אז בשיאו - גם בעתונות הילדים. שער דבר לילדים, 6.5.1948

בֵּין עֵכוּ וּבֵין נְהִרְיָה

בְּדֶרֶךְ בֵּין עֵכוּ וּבֵין נְהִרְיָה	לְרוּחַ הַיּוֹם
עֲרָבֵי זְקֵן רוֹכֵב עַל חֲמֹר,	נִנְסֵף לְעֵבְרִים,
וּסְלֵי חֹרֵי שָׁנִים	לְאָמֵר:
אֶל הָאֶפֶף קְשׁוּרִים	אֲנִי שָׁלוֹם!
מֵעֵבְרִים.	אֲשֶׁר לִי בְסֵלֵי לְמִכָּר
וּבִתּוֹךְ הַסֵּלִים –	מֵעֵכוּ לְנְהִרְיָה אֶרְכֵב וְאֶחֱזֹר;
מִלְפָּפוֹנִים וּבְצָלִים.	כִּי שָׁלוֹם חֲפָצְתִי וְלֹא קָרֵב
וְדָגַל יִשְׂרָאֵל בְּיַדוֹ יָרִים,	שָׁלוֹם עַל יִשְׂרָאֵל וְשָׁלוֹם עַל עַרְב.

י. ה. קסיון

שיר של י.ד. קמזון בהצופה לילדים. הערבי הזקן נושא את דגל ישראל ורוצה בשלום

עם היהודים ובשלום אתם".²⁶ מגמת הפיוס חלפה לה ככל שהתעצמו הקרבות, במיוחד סביב השליטה על הדרכים, גדל מספר הנופלים והתפוגגה התקווה להסדר קרוב. לקראת חג הפורים שחל בשלהי חודש מרס 1948 נדרשו הילדים להימנע מלהתחפש בלבוש ערבי ולירות באקדחי שעשועים או לגרום לרעשי נפץ. כעבור שבוע זכו ילדי הערים לשבחים על המשמעת למופת שגילו.²⁷

סוגיה שראוי להתעכב עליה היא הדרך שבה הוצגה יציאת ערביי ארץ ישראל במהלך המלחמה. עתוני הילדים לא העלימו את התופעה. היא נזכרה במאמרי מערכת ובמידע החדשותי שהובא בהם, אך נבדלו בתיאוריהם לגביה. במשמר לילדים נכתב ערב ההכרזה על הקמת מדינת ישראל:

בולמוס של בריחה המונית תקף את האוכלוסייה הערבית בארץ. עד עתה נמלטו קרוב ל-200 אלף ערבים. ביניהם רבבות תושבים שרובם היו שוחרי שלום. הבריחה הערבית היא ודאי פועל יוצא של עדיפות כוחו הצבאי של היישוב העברי, אך היא משמשת קלף בידי אויבי הציונות שטוענים כי אין היהודים מוכשרים להבטיח זכויות אזרחיות לנתיבי מדינתם. השלטון האנגלי מבין זאת יפה ואין זה מקרה שבנוריות מפליאה מספק כלי רכב וליווי צבאי במקרה של כל גילוי רצון-פינוי מצד ישובים ערביים בתחום האזור היהודי. מפחדים הם הבריטים ממגע ידידותי העלול לקום בין יהודים לערבים לאחר השחרור מהאפוסטרופות הבריטיות ולכן הם מעודדים את בריחת ההמונים ומלבים את המשטמה בין שני העמים.²⁸

שאלת המעורבות הבריטית והרצון להוסיף לטפח את התקווה לידידות יהודית-ערבית, שיקפו את עמדתו האידיאולוגית של עתון האב (על המשמר). בהתעלם מכך, הרי שהדגש בתיאור לעיל, המסביר כי

הערבים ברחו מיוזמתם מתחומי השטח הנתון לשלטון יהודי, רווח גם בעתוני ילדים אחרים. הבוקר לילדים נקט בטון ענייני לכאורה: "כמאתיים כפרים ערביים נכבשו על ידינו, וכרבע מיליון ערבים ברחו בבהלה מן השטחים שלנו". הצופה לילדים כתב עם תחילת ההפוגה השנייה: "עכשיו יש לערבים אפשרות להרהר אם כדאית היתה המלחמה אם לאו. רבבות ערבים נסו מנוסת חרב. עם התקדמותנו הצבאית החלה הבריחה משאר האזורים הערביים. הם המיטו על עצמם הרג ובריחה, הרס וחורבן." הטלת האחריות למנוסה הערבית על כתפיהם נועדה להסיר את גטל האשמה מעל היהודים. בכל מקרה, תהליך היציאה הערבית זוכה לגילויי שביעות רצון. אין הוא מוצג כגירוש יזום אלא מפורש כפועל יוצא מהמלחמה שיום הצד הערבי.²⁹ הילדים שהתייחסו לנושא, סירבו לקבל את הטענה שהערבים בורחים מחשש לנקמת היהודים, שלא עלתה כלל עם קנה המידה הערכי בו החזיקו בבטיחה, כי היהודים מבקשים רק שלום עם הצד הערבי.³⁰

לעומת ה"בורחים" בצד הערבי, כונו היהודים שנאלצו לעזוב את מקום מגוריהם בשם "פליטים". לתופעה זו יוחד מקום נרחב יחסית בעתוני הילדים, במיוחד במדורי הרשימות שחיברו ילדים. תושבים שגרו בשכונות מעורבות וביישובי ספר נאלצו לעזוב את מקומות מגוריהם ולעבור למקומות בטוחים יותר כמו תל אביב, חיפה וקיבוצים במרכז הארץ, שם הצטופפו במרתפים, במסדרונות ובכל מקום פנוי כשהם מתייסרים בתנאי מצוקה קשים. ברשימות מהתקופה נזכר שלא חסרו גם אנשים רעי לב, שהכבידו על חיי הפליטים. ילדים שמשפחתם נרתמה לקלוט ילדי פליטים ולהקל על מצוקתם התגאו בחיבוריהם כי הם שותפים למאמץ הלאומי. מאידך גיסא, ליבם של הפליטים כבד

פסימיות בעוד המערכה מתגעשת. כך מיאנו גם בעתונות הילדים לחלוק תחושות מעין אלו עם קוראיהם אך ניאותו לפרסמן על דרך השלילה, כנראה במגמה חינוכית להוכיח ילדים שיחדלו ויתנערו מהתנהגות פחדנית ויתאזרו באומץ לב כנדרש בעתות מלחמה קיומית. הקרב הקשה שהתחולל סביב קיבוץ משמר העמק באפריל 1948, זימן הזדמנות נוספת להיווכח במגוון אופני התייחסות כלפי המלחמה. לתהודה מיוחדת זכה בעתונות הילדים מכתב ששיגר ילדי הקיבוץ לאחר פינוגם למרחביה. הם מחו כנגד הרחקתם בטענה שיכלו לעזור בלחימה ונימקו שרק אם יינתן להם ללחום על המקום שבו יצטרכו לבנות את חייהם, יוכלו להרגיש שהמקום באמת שלהם. המכתב הופנה אמנם לחברי הקיבוץ שנותרו להילחם, אך הילדים או המבוגרים - לא ברור - דאגו שהוא יגיע לתקשורת, משמע סברו שראוי להעניק לו פומבי.³⁶ ברשימה שתיארה את ההפגזה על הקיבוץ, תהה בתימהון אמרי רון, לימים מראשי מפ"ם: "מי יכול היה לתאר לעצמו שאת משמר העמק, זה הקיבוץ היפה, העובד, יתקיפו?"³⁷ היה זה ביטוי מאופק לקריסת החינוך הרעיוני שהטיף למען אהוות העמים בין יהודים לערבים. ברם הרשימה החשובה ביותר בהקשר הנדון ואולי גם אחת הרשימות החושפניות ביותר שזכו להתפרסם מעל דפי עתונות הילדים בימי מלחמת העצמאות, תיארה מזווית שונה את אירועי קרב משמר העמק:

באחד הימים באתי בבוקר לבית הספר, פגשני חברי ואמר לי: "נגמר, משמר העמק יכבש". התרגזתי... איך יכול ילד יהודי, אשר משתוקק כל כך למדינה עברית, להגיד שיישוב יהודי ייכבש ע"י צבאות ערבים... ילדים כאלה, ילדים המתנייאים כעבור זמן קצר, ילדים הרוצים הכל בקלות, לא יוכלו לבנות את מדינתנו. האם חשב ילד זה, כאשר הכריזו על מדינה יהודית, שהערבים ישתקו? ידענו שאם אנו דורשים מדינה, זה יעלה לנו בדם רב... צדקו דברי דוד בן גוריון: "המדינה היהודית קיימת ותתקיים אם נדע להגן עליה". ואני פונה אל כל ילדי א"י: אל-יאוש, נדע לעמוד במערכה, להניס את האויב ולהקים את מדינתנו.³⁸

המכתב התפרסם בדפוס לאחר שהקרב על משמר העמק כבר הפך לנחלת ההיסטוריה. אך הוא ראה אור במועד הקריטי ביותר במלחמה, שבועיים לאחר ההכרזה על הקמת המדינה, פלישת צבאות ערב והקרבות המרים שהתחוללו בעקבותיה. לכן נודעת משנה חשיבות לתביעה המופנית בו ל"כל ילדי א"י: אל-יאוש". זהו מסר החורג מתחומי הקרב הספציפי במשמר העמק. הוא כוון לנסוך אמונה כי כפי שהסתיימה בהצלחה מערכה זו, משום הבחירה לנהוג ברוח הזונו של בן גוריון, הכרחי לנהוג באותה דרך לנוכח המבצחים המכריעים כעת ולהימנע מגילויי יאוש המחלישים את יכולת העמידה.

גילויים שניתן להסמיך אותם לביטויי חרדה היו בעתונות הילדים בעיקר מנת חלקן של האמהות. ילדים הרבו להתאונן על תגובות אמהותיהם, למשל: "יש אמהות הפותחות את העתון בבוקר ומתחילות כיללה. הדבר משפיע על הילד והוא שקוע כל היום במרה שחורה. אמהות! אל תעשינה בהלה לשווא". במקרה אחר, ילד ירושלמי התאונן על אמו, שבוכה על אחיו הלוחם בחזית, וכך הוא נאלץ להאזין גם לכביה וגם לרעם היריות.³⁹ בהכללה ואם להסתמך על תיאורי הילדים, הנשים אינן יוצאות טוב בלשון המעטה מהתיאורים הרווחים בעתוני הילדים לגבי התנהגותן בימי המלחמה. אין בכך כמובן עדות אובייקטיבית וממצה על האמהות, שנאלצו לשאת לבדן בעול קיום

עליהם, כפי שכתב דן אלבינגר (אלמגור), על משפחה העוזבת את רחובות המופצצת: "אתה מתבייש על עזבך את מושבך. אך אתה מנחם את עצמך: לא רחוק היום ותשוב!"⁴⁰

היו גם ילדים שנערכו לקראת בריחה. ילדה בת שמונה, שהתבקשה על ידי אמה לסדר את פינת משחקה, ארזה מיוזמתה את כל הצעצועים והבובות חבילות-חבילות. למראה תמיהתה של האם על מעשיה, השיבה הילדה: "אולי נצטרך לברוח וטוב שהכל יהיה מוכן וארוז..."⁴¹ הדוגמה האחרונה מצביעה על חוסר ביטחון קיומי שאותו קלטו הילדים מהוריהם ומהמציאות המלחמתית המתהפכת תדירות לנגד עיניהם. תחושה זו של טלטלה בין התקוות הנשגבות לקוממיות לאומיות לבין מצוקות הפרט המתחבט במוקעת המלחמה, הולידה ביטויי ספק באשר לכושר עמידתו של היישוב היהודי וליכולתו להשיג את יעדיו, וחמור מכך - לשרוד. בעתוני הילדים מצויים סימנים להלכי רוח כאלה, שמלכתחילה פעפעו רק בשולי המחנה, נותרו בשולי ההיסטוריה משום שהתבררו ובדיעבד העדיפו להתכחש לקיומם.

כתיבה חתרנית

עיון מדוקדק בעתוני הילדים חושף קורפוס מרתק של כתיבה חתרנית, שחלחלה אליהם כנראה בלי משים ועמדה בניגוד לרוח האופטימית והנחושה ביסודה אשר אפינה את אקלים התקופה. השיר "משה על הר נבו", שכתב יעקב רמון, ישמש כנקודת מוצא לבחינת הנושא. הוא פורסם אמנם לרגל המועד המשוער לפטירת משה רבנו, אך הדרך אותו המצב האקטואלי. באחד מבתיו נאמר: "בְּנֵי מִשְׁכּוֹל-יָמִים, מְתַדְפְּקִים בְּשֵׁעַר; מְנַגְדִּים - הַלְעוֹלָמִים? הַיִּטְרְפוּ בְּסֵעֵר?"⁴² החרדה שמא יתאכזר הגורל ליהודים והם לא יזכו להגשים את יעדם הלאומי, שניקרה והציקה לבטח לבני הזמן אף אם ביכרו להצניעה ברשימות שפורסמו בפומבי, הופיעה כאן אגב שיר המתרפק לכאורה על אחריותו של מנהיג האומה, שלא זכה, הבנת תמונת הקרבות, יחסי הכוחות הצבאיים, משוואת הסיכויים והסיכונים במישור האסטרטגי וכדומה, היו מסוג הנושאים שמטבע הדברים נשגבו מבינתם של הילדים.

כתיבה בעלת גוון חתרני במהותו השתרבבה בעיקר לרשימות שחיברו ילדים ובהן סופר על הלך הרוחות ועל מעשיהם של חבריהם. בהקשר זה תוארו מקרים בהם ילדים רצו לשדה הקרב כדי "לעשות שפטים בערבים", דווח על אודות ילדים ירושלמים החורגים מתבנית התנהגותם אמיצת הלב ו"מסלקים" (קרי, גונבים) בשם הספורט כדורים ותרמילים מאנשי כוחות הביטחון, וגונו ילדים העורכים מסיבות ימי הולדת עליונות בעיצומה של המלחמה.⁴³ מבעד לדברי הביקורת הללו, נשקפת הוויה שונה מהדפוס השגור בנוגע לשנת 1948, אודות חברה הנתונה בעיצומו של מאמץ קדחני להבטיח את קיומה ואת עצמאותה. אבל לא רק מעשים בלתי ראויים נכללו באותן רשימות חתרניות. סופר בהן גם שלנוכח הקורבנות הנופלים "יש ילדים אשר כבר מתעצבים על הכרות המדינה היהודית. ילדים כאלה הם מוגי לב ומפחדים הם על נשמתם".⁴⁴ מתן פומבי לפקפוק בתבונה הטמונה בהחלטה להקים מדינה והטלת ספק אם מחיר הדמים המשולם הוא כדאי, לא היו מן המקובלות באותה עת. מה עוד שסביר להניח כי ילדים התהלכו אחוזי הרהורים וספקות משום שספגו אותם מן המבוגרים. העתונות היומית התעלמה, וליתר דיוק הקפידה להעלים מחשבות

אורי מורי

1) הנה שקול, הנה הקרוו:
קרא הצער לקוים.
באן יתגיסו קל קני הקיר.
אך אורי מורי קצת צעירו!

2) אפר לו אורי לקבר:
בוא, את קנטינו קפירו!
והנה קך יקרה טנס
אורי מורי יתגיס.

אפילו מדורי ההומור גויסו להרמת המוראל. "אורי מורי", המדור הפופולרי בדבר לילדים נכתב וצויר על ידי לאה גולדברג ואריה נבון

שהוא שולח - הטובות יתפרסמו במשך הזמן והרעות - נזרקות לסל. בראש אחת היצירות של גדעון, שמשום מה לא הושלכה למקום הראוי לה לנוכח הקונוטציות האנטי ערביות הבולטות בה, התנוססה הכותרת - "חיפה בתקומתה": "עוד לפני חדשים מספר היו כל השכונות הערביות בחיפה: חליסה, רושמייה ועוד, מלאות רפש, זוהמה ולכלוך, ילדים ערביים טרוטי עיניים התהלכו יחפים, ותינוקות ערומים התגלגלו ברפש." וכך תוארה העיר לאחר הכיבוש: "באותו בית, אשר שכנו בו צלפים, הוקם בית יולדות ובבניין אשר בו שכנה מפקדת הכנופיות

משק הבית כאשר הבנים הבוגרים והאבות נלחמים בחזית, בעודן מתמרנות בין העסקת הילד ותחזית חופש התנועה שלו מפאת סיכוני הלחימה לבין חרדתן לגורל יקיריהן המגוייסיים. מבחינה זו, האמהות שימשו מעין "שק חבטות" זמין ואפקטיבי, שבו קל ונוח להטיח את מוראות היום יום והתקופה. הילדים מצידם לא היססו לעשות כן ברשימותיהם. מאחר שבנסיבות המלחמה נקלעו ילדים למצבים שמבחינת גילם ובגרותם הנפשית התקשו להתמודד עמם, הם חיברו לפרקים גם חיבורים מנוכרים לסבך האנושי והרגשי שמטיל מחיר המלחמה לפתח אם אלמנה, כמו שמלמד סיפור שחיברה ילדה בכיתה ז'. הסיפור הקצר עסק באם ששרה לבנה שיר ערש ומוסיפה לשבת על מיטתו ולפזמו לאחר שבגר והתגייס לצבא. לאחר שבועות אחדים נפל הבן בקרב, מודיעים לאם את הבשורה המרה אך היא מוסיפה לשיר את אותו מזמור. הסיפור נגמר כך: "אשה פתיה, אם אומללה, עד מתי תשבי כאן? בנך איננו. הוא מת. מת. ובאמת. עד מתי תשב האם ליד המיטה ותחכה לבנה החביב?"⁴⁰ לעומת זאת, הכואבים והמרגשים במכתבים שהתפרסמו במדורי הילדים חוברו על ידי ילדים שהקדישו מילות הספד ופרידה להנצחת אחיהם הגדולים שנפלו בקרב.

גדעון רייכר כותב מחיפה

אחת הסוגיות שהמחקר לא השיב עליהן היא הצנזורה הפנימית שגורו על עצמם עורכי עיתוני הילדים. סביר להניח כי הצנזורה בעתות מלחמה חרגה מעבר לשיקול המקצועי הכרוך בעריכת עתון מגובש ומרתק, הטעון מסרים הינוכיים ולאומיים שנחשבו כראויים. למרות זאת, בין השיטים ניתן לאתר ניסיונות מודעים של עורכים להדריך ולכוון את הילדים לדבוק בערכים ובדפוסי כתיבה התואמים לקו הרעיוני שבו הם עצמם דגלו. מדיניות זו ניכרה במיוחד במשמר לילדים. לדוגמה, עורכו, בנימין טנא, גער בילד הקרוב לגיל בר מצווה, שכתב בשיר הספד ללוחמים: "הם הלכו לקרב חיים, וחזרה חזרו מתיים". הוא תבע מהילדים להשקיע מחשבה רבה יותר בכתיבתם ולא לעשותה כלאחר יד, על אף ההפצצות והעצבנות שהם חלק משגרת התקופה.⁴¹ כשביקשו במשמר לילדים מהקוראים לשלוח סיפורים שתוכנם: "כיצד ילדים עוזרים בתבונתם ובאומץ ליבם להציל יישוב הנתון בסכנה" - הם הוצפו בגל של רשימות, שתוכנן הבהיל את מערכת העתון. הגיעו אין ספור סיפורים שתיארו כיצד ילדים פועלים על דעת עצמם, רצים ליישוב שכן ומזעיקים ברגע האחרון עזרה המצילה את יישובם המותקף או יורים בכלי נשק מכל הסוגים, הורגים ערבים והורסים את בתייהם. בתגובה, הטיף העורך לילדים כי ימנעו משימוש מוגזם בדמיונם. אמנם לא צריך לרחם על המתקיפים אותנו, הבהיר, אבל "מלחמתנו היא מלחמת התגוננות. אתם תמיד כותבים בהכללה על הערבים. אנו יודעים שרבים מהערבים מתנגדים לכל מעשי האלימות הנעשים כאילו בשמם ושוחחנו על זה לא מעט." העורך טען שגבורה אינה דווקא זו של הסטן והאקדה. ילד חכם יכול לגלות מבעוד מועד מזימה הנרקמת נגד יישובו ולהזהיר את האחראים לכך. מהנזיפה הפומבית ניתן להסיק כי מסר זה לא נקלט. באותו גיליון התפרסם למרות הביקורת, סיפור ברוח ובתוכן שגונה, מאת אחד הילדים בשם גדעון.⁴² כבר בהזדמנות קודמת זעף העורך על גדעון הצעיר ופסק שהודיעו לו כמה פעמים שלא יענו לו מה עלה בגורלה של כל יצירה

בקרב ילדי 1948. הם עצמם מיעטו לדווח על כך בעתונות הילדים ואף עורכי העיתונים הקפידו לא לתת לכך ביטוי בכתיבתם. ואולם, בביטאון הד הגן, שהיה בימה מקצועית לאנשי זרם העובדים בחינוך, פורסמו רשימות רבות שבהן נזכרה תופעה זו. הללו ראו בדאגה כיצד ילדים מתמסרים בהנאה רבה למעשי הרס ואלימות, ומשחקים בייצור טנקים, בהקמת עמדות, שואגים פקודות, מייללים אזעקות, חובשים בובות, משמידים אווירונים דמה וכמובן מחקים קולות ירי ופיצוצים. אחד התחומים שבו הפגינו הילדים בקיאות רבה היה בניית מקלט מקוביות שיהיה חסין מהפצצות. למשמע הצעה להסתתר בתחתית בניין בן ארבע קומות שיקימו מכל הבא ליד, הגיב אחד הילדים: "ארבע קומות זה בכלל לא הרבה, באמריקה יש בתים של אלף ומיליון קומות ובעד זה לא מפציצים את אמריקה", (הערכה שנתבדתה ב-11.9.2001 במגדלי התאומים). הוויית משחקי המלחמה שפשטה בכל עוררה קריאה נגדית בקרב מחנכים, שתבעו "להחזיר לילדים את ילדותם."⁴⁶ המציאות של שנת 1948 הותירה קריאה זו תלויה בחלל בעוד הרוח המלחמתית הופכת את האהדה לאנשי המגן הלוחמים לחזות הכל בחייהם של הילדים.

משחקי הילדים היו מחוברים לחיים. הם עקבו אחר משתמטים וספסרים, נקראו להחליף את שמותיהם הלועזיים בשמות עבריים, אספו סמלים של יחידות צה"ל ונצטוו להדביק כולי "שמור סודך" כחלק מהמאבק בחזית המגרה תמיד את דמיונם של הילדים - הריגול. הוטל עליהם להדביק את הבולים על כל מכשיר טלפון, על פתח דירתם, במסעדה הקרובה לביתם, על רכב, על מכתבים ועל כל ספר שנותנים לחבריהם במתנה. זה לא משחק, בהחירו להם עורכי עיתוני הילדים, זאת שליחות מדינית חשובה.⁴⁷ משחק ומלחמה היו מבחינת הילדים נדבכים משלימים במציאות חיים אחת בימי מלחמת העצמאות.

"עדים קטנים של היסטוריה גדולה"

אין למצוא את הניסיון להבין את האופן שבו השתקפה מלחמת העצמאות בעתונות הילדים מבלי להתעכב על היבט בגלי לכאורה. כולנו אוהבים להיות שותפים להצלחות. באופן טבעי השאיפה הזו נחשפת באורח מוחצן וגלוי יותר אצל ילדים. מלחמת העצמאות הסתיימה בניצחון. נכון, אירעו פה ושם מפלות, לפעמים קשות ומכאיבות, ונפלו קורבנות לא מעטים. אולם די במבט חטוף על האירועים במרוצת שנת 1948 כדי לקבוע שהיהודים נחלו בה ניצחונות לרוב, המצב היה דינמי, התחוללו שינויים בתדירות גבוהה ולרוב בכיוון חיובי, והשמחה על הישגים והצלחות חיפתה על קשיי היום יום שנתפשו כעניין חולף. מציאות זו הקלה על הילדים להרגיש מחוברים לאירועי התקופה, שהמבוגרים התמידו להציגם בפניהם כהיסטוריים וכרבי מעלה וחשיבות.

המציאות המיידית מבחינת הילדים בימי מלחמת העצמאות כללה אזעקות, הפצצות, קורבנות, מתיחות רבה, ריבוי איסורים ובמיוחד היעדרות של אבות ואחים מהבית. ביטוי שגור באותה תקופה, תיאר את הילדים כ"עדים קטנים של היסטוריה גדולה". כפי שעולה מעיון בעתונות הילדים, הביטוי הזה הוא מוטעה. בפועל, הילדים נתפשו וחשו כ"שותפים פעילים לעשיית ההיסטוריה"⁴⁸ למרות הסבל, המשבר והפחד שהיו חלק בלתי נפרד מהמלחמה, הדעה הרווחת בקרב המחנכים,

הוקם בית כנסת. הרחובות נוקו ועתה הם מבריקים. אכן שכונות לתפארת נתוספו לחיפה העברית. וכל יהודי אשר תחזה בן עינו, ירגיש שמחה בלבו וספוק נפש."⁴⁹

משחקים, חידות ובזיחות

הילדים הפנימו עד מהרה את עובדת הקמתה של המדינה והמלחמה שנתלוותה אליה. הם השתדלו כמיטב יכולתם להיראות כמי שמצטרפים למאמץ הכללי הכפול, בשני התחומים הללו. למרות הצדדים החינוכיים-ערכיים הכרוכים בפעילותם בהקשרים אלה, שניתן להם מקום קבוע בעתונות הילדים, מובן שההיבט המשחקי מילא חלק נכבד בנכונותם להתגייס להבטחת הניצחון. הפן המשחקי ניכר בתחומים אחדים. ראשית, בתרומת כספים. ידיעות על תרומות למגבית ל"ביטחון העם" ובהמשך ל"מס להגנתנו", התפרסמו בקביעות בכל גיליון. ילדים הרבו לתרום ליעדים שונים, שעלו בקנה אחד עם המאבק הלאומי. למשל, אחד הילדים נדר שאם תגיע אניית מעפילים יתרום מחסכונוטיו לנטיעת עצים של הקרן הקיימת. תרומות הובטחו למען ילדי מחנות העצורים בקפריסין, למען ילדי פליטים ועוד ועוד. בהודעות על התרומות ניתן לאתר פערים במידת ההקרבה של הילדים (והוריהם) למען המולדת: היו שתרמו לרגל יום ההולדת, היו שתרמו במקום חגיגת יום ההולדת והיו שתרמו במקום מתנת ההורים ליום ההולדת. בדצמבר 1948 דיווח משמר לילדים שילדים מכפר מסריק תרמו לירה אחת לפועלים השובתים בצרפת.⁴⁹ אז כבר ברור היה שהמלחמה בארץ קרבה לקיצה ולכן ניתן להפנות את ערך הנתנה לטובת הקהיית חודם של מפגעים במקומות אחרים.

פן משחקי ניכר בהצעות לבולי דואר למדינה העברית. תחילה הוצעו בולים פסטורליים בדמות שבעת המינים וכדומה, אך ככל שהתבררה המציאות המלחמתית בה נתון היישוב היהודי, הוצעו יותר ויותר רעיונות המכילים סמלים לאומיים - טרומפלדור, אניית מעפילים, תמונת איש חורש ורובה על כתפו וכן הלאה.

מדורים בידוריים של תשבצים, חידות בדיחות המשיכו להופיע בעתונות הילדים למרות שגרת הקרבות. כדבר לילדים פורסם תשבץ "מלחמה", ובו הוסבר כיצד לבנות טנק מקופסאות גפרורים ואיך מכינים תנוכיה מתרמילים ריקים,⁴⁵ אך פרט למקרים הנזכרים נותרו משחקי ההפעלה בעתון הילדים חפים מאלמנטים מלחמתיים. לא כן היה הדבר לגבי המדור שהתם את דבר לילדים ושבו ילדים רבים החלו את קריאתו. החוברת הסתיימה במדור "קומיקס" המוריסטי שנקרא "אורי ומורי", אותו אייר אריה גבון בלוויית חרוזיה של לאה גולדברג. היתה זו שמורת טבע, מחויכת, כמעט שלימזלית, אופטימית ומפויסת עם אילוץ הצבאיות הכפוי עקב המלחמה. במרוצת שנת 1948 חיברו "אורי ומורי" את שנות חייהם כדי שיגיעו לגיל גיוס, התאמנו בקליעה למטרה, התנסו בצעידה "שמאל, ימין", תרגלו נוהל דיבור במכשיר קשר, חבשו סירים כתחליף לקובעי פלדה, הצטרפו למטרה הצבאית, הציבו קסדות על גגות הבתים כמחסה מפני התקפות אוויריות, המציאו מקלטנוע (ממלאים שני שקי חול, מתחברים את הקצוות שלהם יחדיו ומלבישים על הראש כמו שמלה), האפילו את ביתם, יצאו עטורי זקן לנגב והפכו בחביבות קורקינט לכלי רכב משוריין.

אימוצם של משחקים המדמים מציאות מלחמתית היו למנהג נפוץ

7. ראו לדוגמא: "פרשת הימים", הצופה לילדים, 25.12.1947, 15.7.1948; זאב, "שים אל לבך", דבר לילדים, 8.1.1948; "בינינו", הבוקר לילדים, 5.2.1948; בנימין, "חלקם של הילדים", משמר לילדים, 27.5.1948.
8. חגי כפרי, בן שנים עשרה, עין גנים, "ברכה למשה שרתוק", דבר לילדים, מוצ"ש אחרי הצות, 30.11.1947; המדור "זוה קרה בימים האלה", שם, 15.1.1948, 29.1.1948. מאז ההכרזה על הקמת המדינה נעלם שרתוק מעמודי דבר לילדים ואת מקומו תפס דוד בן גוריון.
9. עמוס אילון, "ירושלים - סטלינגרד שלנו", משמר לילדים, 17.6.1948; א. מ., "להתיאש אסור!", שם, 1.4.1948.
10. "בינינו", הבוקר לילדים, 16.10.1947, 18.12.1947, 1.1.1948, 1.3.1948.
11. "ענג שבת", הבוקר לילדים, 13.11.1947; "פרשת הימים", הצופה לילדים, 5.2.1948.
12. "פרשת הימים", הצופה לילדים, 11.11.1948, 24.3.1949.
13. "זוה קרה בימים האלה", דבר לילדים, 1.7.1948; שי לילד (ידיעות אחרונות), 25.6.1948.
14. א. צ., "לזכר גיבור אחר", הבוקר לילדים, 29.1.1948; מליה גיטלין, "זהריק הוויל", דבר לילדים, 22.7.1948; יוסף רכטמן, בן אחת עשרה, "על טייס ומטוס", משמר לילדים, 22.10.1948.
15. "זוה קרה בימים האלה", דבר לילדים, 22.7.1948; ראו גם: "בינינו", הבוקר לילדים, 1.7.1948; "מימים ימימה", שי לילד, 2.7.1948; הלל בכרך, בן עשר וחצי, שכונת בורוכוב, "איש המחותר ושבוטעו לצבא ההגנה", משמר לילדים, 15.7.1948; אורה זיגל, בת שנים עשרה וחצי, "לצבא ישראל", דבר לילדים, 22.7.1948.
16. ק. לורך, "תנו קצת שלום", הצופה לילדים, 22.7.1948.
17. ניצה, בת שמונה וחצי, בית אלפא, קב "אלומה", "שיר לנהג", משמר לילדים, 15.4.1948. במשמר לילדים אף ערכו משאל מיוחד בקרב הילדים, שזכה לתגובות רבות, ובו התבקשו הילדים להתייחס לשאלה - כמה כל ילד יכול לתרום למאמץ המלחמתי. ראו, "המשאל שלנו: לבטחון הישוב והעם", משמר לילדים, 29.1.1948, 26.2.1948, 12.2.1948, 19.2.1948.
18. אליעזר דון-יחיא, בן עשר, כפר-חסידיים, "מכתב לחיל העברי אי-שם", הצופה לילדים, 8.7.1948.
19. ראו לדוגמא, מלכה שנידרמן, כתה ה', שכונת ברוכוב, "לחיל האלמוני באי-שם", דבר לילדים, 19.10.1944. הדמיון בכותרות מכתביהם של שנידרמן ודון-יחיא מאלף.
20. דוגמאות משלל הפריטים: יונה כהן, "נפתלי בירושלים העתיקה הנצורה", הצופה לילדים, 11.3.1948; בן ישראל הדני [שלמה סקולסקין], "עוד אחד נפל", שי לילד, 4.6.1948; חיה קופמן, "צביה בת העיר העתיקה", משמר לילדים, 17.6.1948; ש. שמואלי "לזכר ילדי ירושלים", הבוקר לילדים, 24.6.1948; יהודה רוטנברג, "יענקלה מן העיר העתיקה בלוחמים", דבר לילדים, 2.9.1948.
21. נתן בודאדא, בן שלוש עשרה וחצי, ירושלים, "על חיי ירושלים הנצורה", הבוקר לילדים, 15.7.1948. ילדים מיישובים אחרים נחלצו לסייע לעמיתיהם. למשל מבית ספר תיכון "הוגים" בחיפה שלחו לילדי העיר העתיקה "שי רוחני" ו"שי מעשי" - אלבום תמונות על תקופת ירמיהו ועשרות אחדות של טבליות שוקולד. ראו בן מרקוביץ ויעל ליכטנשטיין, "מכתב למערכת", משמר לילדים, 26.2.1948.
22. "בינינו", הבוקר לילדים, 3.6.1948. בנוסח דומה, החוזה כי דם רב יישפך אם יושלט על ירושלים העתיקה מלך זר, התנבא גם הצופה לילדים, "פרשת הימים", 24.3.1949.
23. ד., "פרשת הימים - פתחו של גן-עדן", הצופה לילדים, 26.2.1948. וכך הוסיפו וכתבו בעתון: "ספּר ספּר אַקּמְד לַגְנִי וּבְנֵי ספּר זאת לַגְד - אִיךְ זו הַסִּיכָה עוֹמֶדֶת בְּקֶרֶב, אִיךְ, אֶלְלָה, אֵשׁ היא שׁוֹפְקָתָ! וְאִיךְ אֶלְיָהוּ גִיבּוֹר עַד מֵאֵד; נִלְקַם הוא - נְאָרֶץ רוֹעֶדֶת, אֶרֶצוֹ אֵין לְקַבֵּשׁ, כָּל תְּמִיבוֹאוֹת - סִיכָה שְׁפֹזֶת שָׁם עוֹמֶדֶת...". שלמה סקולסקי, "גיבורי הסירה", הצופה לילדים, 4.3.1948.
24. המדור "מארבע כנפות הארץ", שם, 4.3.1948.
25. דוד, "הצלה", הבוקר לילדים, 25.3.1948.
26. נינה, כיתה ד', "דבר היום", דבר לילדים, 8.1.1948; צור פרלמן, בייס תיכון חדש ת"א, "המשאל שלנו", משמר לילדים, 29.1.1948.
27. דבר לילדים, 1.4.1948, 25.3.1948. (לידיעות בנוגע לפורים אין כותרת ושם מחבר); י. כהן, "תחרות ההתחפשות", הצופה לילדים, 25.3.1948. הילדים מצדם התנדבו

בעתונות הילדים ובסגל ההוראה גם יחד, היתה שראוי לחשוף את הילדים כמה שיותר לחוויית ההימצאות בעיצומה של תקופה הרואית, בין היתר כדי שבבוא היום יוכלו להביט לאחור ולומר: "הייתי אז קטן, אך גם אני הייתי באותו מעמד!..."⁴⁹

המוטיבים הדומיננטיים בעתונות הילדים שפורסמה בימי מלחמת העצמאות היו איפיק לנוכח האבדות, העדר התלהמות בכתיבה, בחירה בטון ענייני ומיעוט ביטויי כוז לאויב. זרמי מעמקים המעידים על תחושה של חוסר ביטחון קיומי, המלווה כצל את כל ימי הקרבות, הלחלו לכתובת הילדים. ברם הגילוי הבולט ביותר במגוון הרשימות שהופיעו בדפוס היה ביטחון מוחלט בצדקת הדרך, תחושה של שותפות גורל, ידיעה ברורה על מה נלחמים ולמען מה נופלים הקורבנות.

העורף כפי שהוא מצטייר מתוך עתונות הילדים, הקרין בימי מלחמת העצמאות יכולת עמידה והעניק לעומדים בחזית משענת תומכת ומלוכדת, חפה ממחלוקות פנימיות ויודעת לאן היא הולכת. בדרך זו יצר העורף תשתית איתנה לכוחות הלוחמים בחזית, ידע לבקר תופעות שליליות שפגעו במאמץ הלאומי, כשהוא מתייחס אליהן כפגמים שניתן לתקנם, נקט בגישה אופטימית כלפי המציאות הסובבת והפגין יכולת אקטיבית להתגבר על המכשולים שנכפו עקב אילוצי המלחמה. עם זאת, המלחמה כתופעה טוטלית כפתה עצמה על הוויית היום יום של הילדים והותירה חותם בל יימחה בילדי הדור. משך חודשים ארוכים זו היתה מציאות חייהם ללא קשר הכרחי לקרבתם היחסית לשדה הקרב. בה בעת, המבוגרים ביקשו באמצעות עתונות הילדים, שהיא גם תהיה כל עולמם וכמעט אין בלתה.

המאמר מבוסס על הרצאה שנישאה בכנס "העורף במלחמת תש"ח", שערך המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל אביב במרס 2002. תודתי ליעל דר על הארותיה.

* * *

1. מִיָּמָה פּוֹרֵט, כתה ה', "דאגתי", דבר לילדים, 8.1.1948; זאב, "שים אל לבך", שם 15.1.1948.
2. על עתונות הילדים ראו, למשל: אוריאל אפק, ספרות הילדים העברית 1900-1948, כרך ב, תל-אביב 1988, עמ' 582-620; אתי פו, "השוואה בעתוני הילדים: 1940-1974", קשר, מס' 21, מאי 1997, עמ' 101-111; נורית גוברין, "רם יתנופף דגל ישראל", עתמול, נובמבר 1997, עמ' 9-10; זהר שביט, "התפתחות ספרות הילדים בארץ ישראל", בתוך: משה ליסק (עורך ראשי), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: בנייתה של תרבות עברית בארץ ישראל, חלק ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 455-461. על העתונות במלחמת העצמאות, ראו: יחיאל לימור ואינס גבל, "עיר נצורה ועתוננים בה הרבה: העתונות בירושלים במלחמת העצמאות", קשר, מס' 23, מאי 1998, עמ' 25-44; דן אלמגור, "שבועוני תש"ח-תש"ט: הצצה מחדשת בשבועונים המצולמים שיצאו בארץ בתקופת מלחמת העצמאות", קשר 24, נובמבר 1998, עמ' 114-128.
3. ראו מקורות בהערה קודמת.
4. "בינינו", הבוקר לילדים, 1.1.1948.
5. יהודה ארליך, "עם ילדינו - מבעיות החינוך בשעת חירום", דבר הפועלת, 20.4.1948, עמ' 84; טובה חסקינה, "באותו הבוקר", הד הגן, חוב' א-ב, תש"ח, עמ' 29-30.
6. בהקשר זה ראוי לציין שרק מוקצת מהחומר ששלחו הילדים זכה לראות אור בדפוס בשל מגבלות מקום, איכות החומר ועוד. אחד הצדדים של עניין זה נדון בחלקו השני של המאמר.

- במעגל ההיסטוריה, הד הגן, חוב' א-ב, שנה יד, תש"ט, עמ' 53.
36. המכתב פורסם בהבלטה בדבר לילדים, 29.4.1948, ובמשמר לילדים, 1.5.1948.
37. אמרי, קב' "ערבה", משמר העמק, בן אחת עשרה וחצי, "ההרעשה במשמר-העמק", משמר לילדים, 20.5.1948.
38. עזריהו קרסניץ, בן אחת עשרה, "דבר היום", דבר לילדים, 27.5.1948.
39. דוד הלבריך, בן שתיים עשרה, ירושלים, "ליל בלהות", הבוקר לילדים, 4.3.1948; שרה אפרימי, כתה ה', "דבר היום", דבר לילדים, 19.2.1948 (מכאן הציטטה).
40. רות רוזנבראך, כתה ז', "מתי ישוב הבן?", משמר לילדים, 18.3.1948.
41. בנימין [טנא], "תיבת דואר", משמר לילדים, 3.6.1948.
42. מתי [מרדכי אמיתי], "תיבת דואר", משמר לילדים, 26.2.1948, 18.3.1948; גדעון רייכר, בן אחת עשרה, חיפה, "גבורתם של שני נערים", שם, 18.3.1948.
43. גדעון רייכר, בן שתיים עשרה, חיפה, "חיפה בתקומתה", משמר לילדים 11.11.1948.
44. משמר לילדים, 9.12.1948.
45. דבר לילדים, 1.7.1948, 29.7.1948, 23.12.1948.
46. טובה חסקינה, "באותו הבוקר", הד הגן, שנה י"ג, חוב' א-ב, תש"ח, עמ' 29-30. ראו גם מאמרים נוספים באותה חוברת, עמ' 31-38; לאה פולשטינסקי, "מהווי הימים", הד הגן, שנה י"ג, חוב' ג-ד, תש"ח, עמ' 32 (מכאן הציטטה על אמריקה). וכן גם מאמרים נוספים בחוברת זו, עמ' 9-56. ההתייחסויות במקורות הנזכרים ממוקדות אמנם בילדי הגן אבל הן מתייחסות גם לילדים בגילאים בוגרים מעט יותר, שבהם מתרכז המאמר.
47. הצופה לילדים, 10.3.1949; משמר לילדים, 10.3.1949.
48. פולשטינסקי, "הילדים במעגל ההיסטוריה", הד הגן, חוב' א-ב, שנה י"ד, תש"ט, עמ' 53.
49. חוה כרמי, "מבעיות ילדינו - ההיגון בשעת חירום", דבר הפועלת, 20.4.1948, עמ' 85.
- גם לא להתחפש לשוטרים בריטיים לנוכח מעורבותם בפיוץ מכוניות תופת בירושלים בשבועות הקודמים.
28. "בארץ ישראל - הפינוי הערבי", משמר לילדים, 13.5.1948.
29. "זוה קרה בימים האלה", דבר לילדים, 29.4.1948, 22.7.1948; "בינינו", הבוקר לילדים, 24.6.1948; "פרשת הימים", הצופה לילדים, 15.7.1948.
30. ראובן מנדלסון, בן אחת עשרה וחצי, "דבר היום", דבר לילדים, 12.2.1948; אפרים כהנא, בן שבע וחצי, "למה יצאו הערבים", שם, 13.5.1948.
31. דן אלבינגר, בן שתיים עשרה וחצי, "ההפצצה ברחובות", משמר לילדים, 10.6.1948; גילי גורדון, בת אחת עשרה וחצי, תל-אביב, "מאז ועד עתה", הבוקר לילדים, 4.3.1948; יהודית, בת אחת עשרה, "מכתב מילדה בעיר לדודתה בקיבוץ", דבר לילדים, 22.4.1948; נחמה פיגלר, כתה ו', חיפה, "גם אנו בין הפליטים", משמר לילדים, 17.6.1948.
32. ארליך, "עם ילדינו", דבר הפועלת, 20.4.1948, עמ' 84.
33. יעקב רמון, "משה על הר נבו...", הצופה לילדים, 18.3.1948.
34. יוסף דן, "בני מצדה", קן ירושלים, "ילדי ירושלים הנצורה", משמר לילדים, 8.4.1948; נחום אגוזי, בן אחת עשרה וחצי, תל-אביב, "המשאל שלנו", משמר לילדים, 12.2.1948; דליה צדקוני, בת שתיים עשרה וחצי, תל-אביב, "העצב שבתוך-השמה", הצופה לילדים, 13.5.1948.
35. אבנר וולוכבינסקי, בן תשע ושלושת רבעי, "דבר היום", דבר לילדים, 29.1.1948. חיזוק לכך שלא היתה זו אמירה חריגה ניתן למצוא בהכללה המובאת במאמר שפורסם בשלהי המלחמה ובו נכתב כי הילד (בהכללה) לא ידע בשל מה הוא סובל בימי הקרבות, "על כן היה גם יחסו למדינה העברית כמעט שלילי. האם לזה מדינה עברית יקרא? אם כן - משוגים הם הגדולים השואפים לכך...". רק לאחר שביתת הנשק ובעיקר בתקופת הבחירות לכנסת הראשונה הפכו הילדים לפטריוטים נלהבים ואז גם "נעשית המדינה העברית 'שווה' בעיניהם...". לאה פולשטינסקי, "הילדים